

კატარა წიკილები და შენიშვნები.

მოგუთა. მცხეთის ერთს ადგილს მტკვარზე ბიღესთან ერქვა, როგორც ცნობილია, მოგუთა, სახელი, რომელიც თავის წარმოშობით ერთგვარ ინტერესს იწვევს. „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორი მას მოგუთას უწოდებს. „პოიყვანა (ფარნაჯობა) სპარსეთით ცეცხლის მსახური და მოგუნი და დასხდეს იგინი მცხეთას, ადგილსა მას, რომელსა აწ ჰქუიან მოგუთა“ (მარ. ვარ., 24 - 25). ლეონტი მროველის რედაქციის ნინოს ცხოვრებაში, რომელიც შეტანილია მეფეთა ცხოვრებაში, იხსენიება მტკვარზე „ადგილი ერთი მიწურულითა კიდის კარსა მოგუთისასა“ (მარ. ვარ., 97). სინტერესოა, რომ შატერდის ბელნაწერის ნინოს ცხოვრებაში მოგუთა გადაკეთებულია მოგუთაჲ („კარსა მოგუთისასა“, Опис. II, 786). აქ უკვე ზევნ ვხედავთ ამავე სიტყვას ნაცულად აფხაზურის შესატყვის ადგილის დაბოლოებებს თა ქართული დაბოლოებებით ვთბ. ეს, რასაკვირველია, არის გადამწერთა შესწორება და შესაძლებელია ამიტომ ვიფიქროთ, რომ მე-9 საუკუნეში უკვე ადგილი ქონია სახელის მოგუთა-ს ქართული დაბოლოებით მოგუთა ბმარების ცდას.

თვით სახელი მოგუთა არის ფრიად საყურადღებო. ის, რასაკვირველია, დაკავშირებულია, როგორც ამას „მეფეთა ც.-ბის“ ავტორიც უჩვენებს, ცეცხლთაყვანისმცემლობის ოფიციალურად დამკვიდრებასთან ქართლში და წარმოადგენს მოგვების საცხოვრებელ უბანის სახელს. ამის მიხედვით შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ სახელი მოგუთა შეიძლება აღვილობრივ გაჩენილიყო მე-2 საუკ. ქრ. წ. და რადგანაც დაბოლოება მისი თა არის აფხაზურის შესატყვის კილოს ადგილის მაწარმოებელი სუფიქსი, ამიტომ ამ სახელის მიხედვით ზევნ ვპოულობთ კიდევ ერთს დადასტურებას მე-2—1 საუკ. ქრ. წ. მცხეთის რაიონში სვანურის შესატყვის ერთ ძველ, პირობით ფოხურად წოდებულ კილოს არსებობისას.

ფხოელი — მოხობი. ზემოდ, წერილში „ქართ. სახელმწ. გენეზისის საკითხები“. განვითარებულ აზრს მცხეთისა და მის მიმდებარე რაიონებში პირობითი ფოხურად წოდებულ კილოს არსებობის შესახებ შეიძლება დასტურებდეს ფშაველების ერთი სახელწოდება. რომელიც შენახულია ხუნძურ ენაში. სახელდობრ ხუნძურად ფშაველებს (და მათთან ერთად თუშ-ხევსურებს) უწოდებენ ებლატ მოსოკ-ს (Уэлар, Аварск. яз., 26). ამგვარად დასტუ-დება ეთნიურ ტარპინის ფხ=ფოხ|ფუს|ფახს დაკავშირება ტერმინთან მასხმესს, არა მარტო ფონეტიურად, არამედ ზეა-

олово»: у армян и грузин термин означает то медь, в частности красную медь, то бронзу, но это собственно бронза и термин — разновидность прототипа европейского слова *bronzo* и т. п. (Яфет. Кавк. и третий этн. элем. и соа. средиземномор. култ., 52).

ამგვარად სიტყვა სპილენძი ნ. მარტი უკავშირებს ეთნიურ ტერმინს სპილენძს, რომლის ტომობრივ წარმოებას მთავარ დარგს სითანადო მადნების დამუშავება შეადგენდა, რის გამოც სპილენძში ყველა მეზობელ ხალხებში და შემდეგ თანდათან გადასვლით თვით ევროპიულ ხალხებშიდაც მიიღო ამ ეთნიურ ტერმინის შემცველი სახელი.

სიტყვის სპილენძის წარმოშობის გამოსარკვევად ფრიად საინტერესოა ის გარემოება, რომ მეგრულში სპილენძს ებოძა რქის ღინჯი. საყურადღებოა, რომ გარეთ-ქაზეთში, გ. ბოჭორიძის მიერ მოწოდებულ ცნობის თანახმად, სპილენძს ეძახიან ღინჯი. გვეს გარეშეა, რომ ღინჯი და ღინჯი ერთი და იგივე ძირის სიტყვაა, მეგრულში მხოლოდ პოსთის ჩვეულ ნახალიზაციით შენახული. ძირი მაშასადამე ამ სიტყვისა უნდა იყოს ღჯ. ამის მიხედვით, თუ სპილენძი ჰმადგენდა რთული შემადგენლობის სიტყვაა, მისი დანაწილება საგულისხმებელია ამ გვარად: სპილენძი + ღინჯი (= ღინჯი). ამასთან დაკავშირებით დიდად საინტერესოა ის, რომ ბუნძურში (აერ.) სპილენძი იწოდება ჰჰ (Улар. Алар. შა., 252). ამ სიტყვის ჰჰ პროტოტიპი შეიძლება იყოს ჰჰა. ჰჰისპი. ამის მიხედვით დასაშვებია ვიფიქროთ, რომ სპილენძი ჰმადგენდა შესდგება ორი სიტყვისაგან. ერთი სპი. ჰჰა უნდა წარმოადგენდეს ბუნძურის შესიტყვის ძველი კილოდან ნასესხებ და მეორე კი მეგრულში და გარეთ-ქაზეთ კილოში ებოძა შენახულ სიტყვის შესიტყვისობას. სიტყვა ამგვარად არის ჰაბრიდული — სპი ჰჰა + ღინჯი (= ღინჯი). ეს სიტყვა არის აშინაირად ისეთივე ხასიათის ჰაბრიდულ წარმოშობისა, როგორც ცხენი (ს. კაკაბ., ქართულ სახელმწ. გენეზ. საკითხ., 76), სადაც ზენ ვხვდებით ქართულ-ჰაიურ ჯგუფისთვის საერთო სიტყვის ბუნძურის ძველ შესიტყვის კილოს ტერმინის შეერთებას (ც + ხენი).

საინტერესოა, რომ სომხურშიდაც აქვს იმავე წარმოებისა, როგორც ქართული სპილენძი. აღსანიშნავია ამასთანავე ის გარემოებაც, რომ მე-ნ საუკ. ქართულ საბარების თარგმანში, რომელიც სომხურიდან არის წარმოებული და, როგორც უკვე ნაჩვენები იყო (ს. კაკაბ., ხისტ. ძიებ.), მესხურ კილოზე ან ამ კილოს მიმდგამ ტერიტორიაზე, იმარება სიტყვა ჰმადგენი (მარკ. 6), ხოლო ბერძნულთან შეთანხმებულ ტექსტში კი (მე-ნ საუკ.) ამის მაგივრად არის სიტყვა რჰადი.

ზემოთ თქმულის მიხედვით ზენ ვლენბულობთ კიდევ ერთს ფრიად საინტერესო მასალას ტომების გადაჯგუფების პროცესის დასახასიათებლად უძველეს ხანაში. სპილენძის მკვების გამოსახატავად ზოგად-ქარ-

თველ ტომების პროტოტიპისთვის საგულისხმებელია იმ ძირის სიტყვა, რომელიც ეხლა წარმოდგენილია მეგრულში ღაიჯა-ს და ვარეთ-კახურში ღაიჯა-ს სახით. სიტყვის ღაიჯის ვარეთ-კახურში შენახვა ცხადად უნდა მტკიცებდეს. რომ პროტო-ქართულ ტომების გადაჯგუფებას საკმაოდ შორს ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ აწინდელ ვარეთკახეთის მიმართულებით უძველეს დროშივე ქონდა ადგილი. რის გამო ერთნაირ კულტურულ ტრადიციის მატარებელი ტომები ტერიტორიალურად ერთმანეთს საკმაოდ დაშორდნენ (მეგრულ-ქანურ კელოების ტერიტორია და ვარეთ-კახეთის რაიონი). შუაში აქ ორ ტერიტორიალურად ერთმანეთისაგან დაშორებულ ტომებისა მცხეთა-სამცხეს ხაზზე მოხდა პრა-მაიორ და პრა-ქართულ წიადში წარმომდგარ ჰიბრიდულ სიტყვის სპილენძის საბოლოოდ გაშვიდრება. სიტყვა სპილენძი თავისთავად ერთხელ კიდევ ადასტურებს ნ. მარჩის მიერ წამოყენებულ დებულებას ზუნძურის შესატყვის ან მის ახლო მონათესავე კილოს ქრონოლოგიურ პრიორიტეტის შესახებ ქართველთა ისტორიულ მიწაწყალზე, რა შესახებ ზენც ზემოდ მოყვანილი გვქონდა ახალი სათანადო საბუთები (ქართულ სახელმწ. გენ. საკითხ.).

გაგ-სქვა. სიტყვა გაგ-სქვა მეგრულად ეხლა ნიშნავს მზა-ეულს და თავისი წარმოშობით ინტერესს არ უნდა იყოს მოკლებული. გაგ-სქვა არის გაგის შეილი და შესაძლებელია ამის მიხედვით, რომ ეს ტერმინი იყოს დაკავშირებული ძალიან ძველ დროსთან, ჯერ კიდევ პატრიარქურ წყობილების ხანასთან. ამ შემთხვევაში გაგ შესაძლებელია განმარტებულიყო როგორც სახლის ან ტომის სახელი. მართლაც საყურადღებოა ამასთან დაკავშირებით გახსენებულ იქნას ტერმინი გოგ-არ-ენე, რომლის ძირი გოგ დამოუკიდებელი არ, ენე გამოკლებით, წარმოდგენილია კიდევ გეოგრაფიულ ტერმინში გაგი (ზეჟოდ, 20). შეიძლება ამიტომ სიტყვა გაგ-სქვა წარმოდგენს ტერმინის გოგ-არ-ენე, გაგ ისეთსავე მონაგონარს, როგორც გლახა, გლეხა არის ტერმინის გლახა მონაგონარი. ამ შემთხვევაში ჩვენ მივიღებდით, რომ სიტყვა გაგ-სქვა თავისი ისტორიული მონაგონარით უკავშირებს მეგრული მოდგმის ტომს ტერიტორიალური მეზობლობით და სიახლოვეთ გოგ გაგ-ის ტომის საბინადრო ქვეყანას. აქაც მაშასადამე ჩვენ თითქოს ვპოულობთ მეგრელების შესატყვის ძველი ტომის უძველეს ხანაში სამცხის ახლო ტერიტორიაზე ბინადრობის დიდსაბუთებს უწინარეს მათი გადასვლისა მარჯვის და შემდეგ ისტორიულ ოდიშს. საინტერესოა ისიც, რომ გაგ-სქვა მეგრულში შენახულია დაბალ საზოგადოებრივ მდგომარეობის პირის აღსანიშნავად. ეს გარემოება უნდა უჩვენებდეს მეგრელების შესატყვის ძველი ტომის პოლიტიკურ პრიორიტეტის ფაქტს შე-

დარებით გოგნავ ტომთან ამ უკანასკნელთან შეხვედრის ან მეზობლობის ხანაში.

აზნაური — ფინოსქუა. ზემოდ (გვ. 89) უკვე მოყვანილი იყო ნ. ბარჩის ეტიმოლოგია სიტყვისა აზნაური, სადაც სუფიქსი ურავერ უნდა იყოს წარმომადგენლობის აღმნიშვნელი, მაშასადამე შეილოს ექვივალენტი. აზნაური = აზნისშვილი. ამ აზნას ჩინებულიად აღასტურებს მეგრულში აზნაურის აღმნიშვნელი სიტყვა ჟანო-სქუა, რომელიც ამავე ფორმით მოხსენებული აქვს მე-17 საუკ. არქანჯ. ლაშბერტს (*Relatione della Colchide*, 1654 წლ გამოცემა, 30). ჟანო-სქუა ნიშნავს ჟანო-ს შვილს, ჟანო კიდევ უნდა იყოს იგივე ზანა, აზნა. ჟანო-სქუა აშკარად წარმოადგენს ეტიმოლოგიურადაც აზნა-ჟანოს სრულის ექვივალენტს და მასთან ერთად ნიშნავს აზნის ანუ გვარის შვილს.

ტერმინს შეიძლება მიეცეს მნიშვნელობა მეგრულ და საკუთრივ ქართულ კილოების ერთმანეთისაგან გაყოფის *terminus post quem* non საჩვენებლად. მართლაც თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ ტერმინის აზნ-ის, როგორც უცხოის, შემოღება ჩვენში მეწინავე სახლების აღსანიშნავად უნდა მომხდარიყო სპარსულ სარწმუნოებრივ და კულტურულ გავლენის იბერიისაში მტკიცედ დამკვიდრებასთან ერთად დაწინაურებულ გვარებში მაინც, ე. ი. მე-2 საუკუნის ქრ. წ. ახლო ხანებში (ზემოდ, 90—91), მაშინ ცხადი იქნება, რომ ამ დროს, ე. ი. მე-2 საუკ. ქრ. წ., მეგრულ და საკუთრივ ქართულ კილოების ერთმანეთისაგან ლინგვისტურად გათიშვა უკვე მომხდარი ფაქტი უნდა ყოფილიყო. მეწინავე სახლების, სპარსულ სახელწოდების დაგვარად — აზნ-ების, შეიღნი იწოდებოდნენ სიტყვებით — საკუთრივ ქართულ კილოებში აზნა უკა, ბოლო მეგრულში — ჟანო-სქუა, ხალხის ფართო მასისთვის კი დარჩა ტერმინი. „მეფ. ც-ბის“ ავტორის გამოთქმით ქართლისაჲ (ქ. ცხ. I, 33), ბოლო მეგრელებში — მარგალი.

იბერიის მოსახლეობის რიცხვი. ძველი ქართლის მოსახლეობის რიცხვის გაგებას სისწორით ჩვენ, რასაკვირველია, ვერალოდეს ვერ შევძლებთ, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ისტორიოგრაფიის არ შეეცადოს მოსახლეობის დაახლოვებით მაინც სურათის წარმოდგენას. ასეთს დაახლოვებით სურათსაც ექვს გარეშე აქვს თვისი მნიშვნელობა.

სტრაბონი გადმოგვცემს, რომ იბერია უმეტეს ნაწილად შეიცავს ქალაქებს და სხვა სამოსახლოებს (*παιχταῖς*), ასე რომ იქ არის კრამიტის სახურავები, ხელოვნების მოთხოვნილების მიხედვით აგებული სახლები, მოედნები (*ἀγοραί*) და სხვა საზოგადო დანიშნულების სახლებიო (*αἵσναι*). *Geogr.* XI, 31. სტრაბონი აშკარად იბერიის მოსახლეობას ათავსებს ქალაქებში და ცალკე სამოსახლოებში. *Ἐπειχται* ნიშნავს ცალკე მოსახლეს, კოლონისტს. ამის მიხედვით შეგვიძლია ვთქვათ,

სტრაბონის დროს იბერიაში სოფლები ძლიერ პატარები ყოფილან და ისიც, როგორც ეს შეეფერება ჯერ კიდევ პატრიარქალურ წყობილების წესებს, ერთი მოზრდილ სახლის შემცველად. სტრაბონის წოდებულება იბერიის სოფლებისა ცალკე კოლონიზაციების აღმნიშვნელ ტერმინით აქვს უნდა ნიშნავდეს. არა თუ სტრაბონის დროს, არამედ ბევრად უფრო გვიან, მაგალითად მე-8 საუკ. გასულისთვის სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება სამცხეში იხსენიებს დაბას, რომელიც ორი წყალის შესაკრებელთან მდებარეობდა და წისქვილ-სახლს წარმოადგენდა (სერაპ. ზარზმ. ც.-ბა, 3. ჯანაშ. გამ., 16). ასეთ „დაბაწისქვილში“ მხოლოდ მცირე რიცხვი სულთა უნდა ბინადრებულიყო. ეფრემის მე 11—12 საუკუნის მიჯნაზე ცნობიდან, რომელიც ცნობაც თავისი რეალური შინაარსით მე-8 საუკუნის ეითარებას ეხება, საგულისხმებელია, რომ ანტიოქიის პატრიარქისადმი პირონის ფასად მიკუთვნებულ ას სოფელში ათასი კომლი ირიცხებოდა (ქრონიკ. I, 76—77) და ამის მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მე-8 საუკუნეში სოფელი ორთა შუა რიცხვით ქართლში 10 კომლს შეიცავდა. რომ მართლაც მე-8—9 საუკუნისთვის სოფელზე ორთა შუა რიცხვით 10 კომლი ქართლში რეალურ სურათის სწორი გამომხატველი უნდა იყოს, ეს სჩანს კიდევ შემდეგი გარემოებიდან. იაყუბი მე-9 საუკ. დასასრულს უჩვენებს სომხეთში 18 ათას სოფელს, ხოლო ჭაკიხის (900 წ. ახლ.) სიტყვით სომხეთის ხარკი შეადგენდა 2,336 ათ. ღირებულებას (СМОМІК, вып., XXI, 23,41). იბნ-ალ-კალის სიტყვით ქართლი მე-10 საუკუნეში იხდიდა 200 ათ. დრამას (M. Ghazarian. Armenien unter d. arab. Herrsch., 67. ციტატა მოჰყავს ივ. ჯავახიშვილს, საქართვ. ეკონომ. ისტორ., 80). რადგანაც ბელაქორის სიტყვით საქართველოში თითო კომლზე ერთი დინარი იყო დადებული (დაზარიანის დასახ. წიგნიდან ივ. ჯავახიშვილის მიერ ამოღებული ცნობა, იქვე), ხოლო მე-10 საუკ.-ში ქართლში 1 დინარი უდრიდა 15—13 დრამას, ამიტომ ამის მიხედვით ივ. ჯავახიშვილი საქართლიანად უჩვენებდა, რომ მე-10 საუკუნეში ქართლში (აქ უნდა იგულისხმებოდეს ზემო და შიდა-ქართლი და ალბად ქვემო-ქართლიც) 14,285 კომლი მცხოვრები უნდა ყოფილიყო. რადგანაც ზემოდ მოხსენებული მიხედვით სომხეთის 18 ათ. სოფელი 2,336 ათ. დრამას იხდიდა, ამიტომ ქართლის 200 ათ. დრამის რაოდენობის ხარკის მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ქართლში ამ დროს ყოფილა 1,560 სოფელი. $1\frac{1}{2}$, ათასი სოფელი ამგვარად შეიცავდა $14\frac{1}{4}$ ათ. კომლს. თითო სოფელზე მოდის სწორედ ათი კომლი.

ზემოდ მოყვანილ მოსაზრებების შემდეგ რამოდენადმე ცხადია სოფლის განვითარების პროცესი ქართლში. სოფელი—პატრიარქალურ წყობილების დაშლის დროსაც ერთი კომლისაგან შემდგარი (სტრაბო-

ნის დროს); სოფელი, — ორიოდ კომლისაგან შემდგარი (მე-6 საუკ.); სოფელი — 10 კომლისაგან შემდგარი (მე-8 საუკ.).

სტრაბონის დროს მოსახლეობა იბერიაში ამის მიხედვით ჯერ კიდევ მცირე იქნებოდა. ამ მოსახლეობის რიცხვის დაახლოებით მაინც წარმოსადგენად საინტერესოა ის ცნობები, რომელიც ჩვენ მოგვცოვება იბერიელების ჯარის შესახებ შედარებით აღბანელების შეიარაღებულ ძალასთან. სტრაბონის სიტყვით აღბანელებს იბერიელებზე მეტი ჯარი გამოყავდათ, ხოლო აღბანელების შესახებ სტრაბონი (XI, 4, ამბობს: *ἔτι μᾶλλον ἢ τὸν Ἰβήρων ἔτι μᾶλλον ἢ τὸν Ἰβήρων ἔτι μᾶλλον ἢ τὸν Ἰβήρων* — „იმათ (აღბანელებს) გამოყავთ შეიარაღებული 60 ათ. ქვეითი და 22 ათ. მხედარი“ პლუტარხი (cap. 35) ამბობს: „მდ. ავანტთან პომპეიუსი შეხვდა 60 ათ. ქვეითს და 12 ათ. ცხენოსანს, სამარ წესზე დააზავა (აღბანელებს)“... *ἔτι μᾶλλον ἢ τὸν Ἰβήρων ἔτι μᾶλλον ἢ τὸν Ἰβήρων*. კონტექსტის მიხედვით შეიძლება მივიღოთ, რომ სტრაბონის ტექსტში 12 ათ. უნდა იყოს გადამიზინებული 22 ათასად (უნდა იყოს 22 ἄνδρες) და პლუტარხის ტექსტში უნდა იყოს დაკლები სწორი ციფრი პირველ წყაროსი.

ამგვარად აღბანელების ჯარი 1 საუკ. ქრ. წ. საგულისხმებელია 60 ათ. ქვეითი და 12 ათ. ცხენოსანი. მაგრამ ეს ციფრი პლუტარხს ნაჩვენები იქვს პომპეიუსის აღბანელების წინააღმდეგ მეორეჯერ გალაშქრების დროს, როდესაც აღბანელები მთელი თავისი ძალების მობილიზაციის მოადრენდნენ და რომაელების წინააღმდეგ მეზობელ ტომებსაც მოიშველიებდნენ. იბერიელებიც საშიშროების დროს თავის მებრძოლ ზრდილობით ხალხებთან ერთად გამოდიოდნენ და მათთან ერთად, სტრაბონის სიტყვით, მრავალ ათიათასეულ მეომრის დაჩაზმვას ახერხებდნენ. საინტერესოა, რომ პომპეიუსის აღბანიაში პირველად ლაშქრობისას აღბანელებმა პლუტარხის სიტყვით (cap. 34) მხოლოდ 40 ათ. კაცი გამოიყვანეს. მე მგონი, ეს ციფრი დაახლოებით უნდა გვიჩვენებდეს საკუთრივ აღბანელების შეიარაღებულ ძალის რაოდენობას. რადგანაც იბერიელებს სტრაბონის სიტყვით აღბანელებზე ნაკლები ჯარი გამოყავდათ, ამიტომ მივიღებთ იბერიის ჯარის რიცხვს 1 საუკ. ქრ. წ., დაახლოებით რასაკვირველია, 30 ათას კაცს. ქვეით და ცხენოსან ჯარს შორის პროპორცია 3:1 დროს აღბანიაში და აღბან იბერიაშიც საგულისხმებელია, ზემოდ გარჩეულ ციფრების მიხედვით, როგორც 3:1.

იბერიის შემდეგდროინდელ მოსახლეობის ვითარების თუნდაც საერთო მოცულობით განსაზღვრულად შესაძლებელია შედარებითი შეფასებით გამოყენებულ იქმნას სომხეთის სამეფოს სამხედრო სიების ცნობები. ამ სიების მიხედვით შესაძლებელია ვთქვათ, რომ ქრისტიან არშაკიდების დროს, მაშასადამე მე-4 საუკ., სომხეთის სახელის შექმნა

გამოეყვანა 120 ათ. ცხენოსანი (Н. Азопи, Арм. и ашху Юстин., 251, page... ძეგლის დათარიღებით: თუის განსაკუთრებით ვ. 287). 'თითო ნახარის, ოლქის მპყრობელს, შეეძლო გამოეყვანა, გარდა სოფნიის მთავრისა, რომლის ხელქვეით 19,400 მხედარა ნაჩვენებია, 50—1000 ცხენოსანი, ორთა შუა რიცხვით დაახლოვებით 500 მხედარი. ეს ციფრები შეეხება შემდეგდროინდელ სამარხპანო სომხეთს, რომელიც გეოგრაფიულად ქართლის მეზობლად იყო. ორთა შუა რიცხვით მაშასადამე თითო ოლქში, ცალკე ნახარისთა გვარეულობის სამფლობელოში, შეიძლება 500 მხედარი იქნას ნაგულისხმევი. საყურადღებოა, რომ ამ სიის მიხედვით აშოცის მთავარს გამოეყვანა 500 მხედარი, ხოლო გარდმანისას, ტაოსას და უტისას თითო 600 მხედარი (ნ. აღონცი, დასახ. შო., 251—252). იქვე გუგარქის პიტიაშის მხედრობა (ცხენოსანი) ნაჩვენებია 4,500 კაცი, ხოლო გუგარქი ანონიმით 9 ოლქს შეიცავდა, თითო ოლქზე მაშასადამე ორთა შუა რიცხვით მართლაც 500 მხედარი მოდის. მთლად იბერია მე-1 საუკუნეში გუგარქის საპიტიაშოს შემოერთების შემდეგ, როგორც ვნახეთ (ზეჰოდ, გვ. 43—44), 30 ოლქს შეიცავდა. შესაძლებელია ამის მიხედვით იბერიის მხედრობა მე-4 საუკუნეში 15 ათას ცხენოსნად ვივარაუდოთ. მეფეთა ცხების ავტორი პირველ საუკუნეს ქრ. შ. ამბების თხრობაში იხსენიებს ჯარს — 30 ათ. ქვეთს და 10 ათ. მხედარს შემოძარს. ჯუანშერი ვახტანგ გორგასლის შესახებ თხრობაში იხსენიებს ვახტანგის ოსეთზე ლაშქრობის დროს 60 ათ. ქვეთს და 100 ათას მხედარს (ქ. ცხ. I, 66, 105). აქ უნიშვნელობა აქვს რასაკვირველია ქვეით და ცხენოსან ჯარის პროპორციულ ურთიერთობას. 1 საუკუნე ქრ. წ., როგორც ვნახეთ, ეს პროპორცია შეადგენდა 5:1, მეფეთა ცხების ავტორი თავისი თხრობისთვის სამართლიანად სთვლის პროპორციას 3:1, ჯუანშერი კიდევ უჩვენებს 1:1²/₃. პროპორცია ცხადად გვიჩვენებს საუკუნეების სიგრძეზე ქართლის ეკონომიურად წანსვლას, საზღვრო თვალსაზრისითაც მოსახლეობის უმთავრესად ცხენოსან ჯარად გამოსვლას და საერთოდ სამხედრო წყობილების განვითარებას. პირწმიდად ზატყანეებში დაცულ ციფრებზე დაყრდნობა, რასაკვირველია, შეუძლებელია, მაგრამ ჩემის აზრით მაინც შესაძლებელია, ვინაიდან მეფეთა ცხების ავტორს თავისი თხრობა მე-4 საუკუნემდის მოყავს, მის მიერ თავის თხრობაში ნაჩვენები ციფრი ქვეითი და ცხენოსან ჯარის პროპორციულ ურთიერთობისა გამოყენებულ იქნას მე-4 საუკუნის ჯარის რიცხვის გამოსარკვევად ქართლში. თუ ცხენოსანი ჯარი ქართლში დაახლოვებით 15 ათ. შეადგენდა, მაშინ გამოდის, რომ ქვეითი უნდა ყოფილიყო 45 ათასი. ხოლო სულ შეიარაღებული ძალა — 60 ათასი კაცი. მე-4 საუკუნის ქართლის 30 ოლქთან 19¹/₃ წარმოადგენდა სტრატონის დროინდელ იბერიის ტერიტორიის ნაწილებს, მაშასადამე სტრატონის

ბონის დროინდელ იბერიის ტერიტორიას მე-4 საუკუნეში უნდა შე-
სძლებოდა დაახლოებით 39 ათ. კაცის გამოყვანა. რადგანაც 1 საუკ.
ქრ. წ. იბერიაში ზემოდ მოყვანილ ანგარიშით 30 ათ. მეომარია სა-
გულისხმებელი, გამოდის, რომ მე-4 საუკ. ქრ. წ., შედარებით 4 საუ-
კუნის გავლილ დროსთან, მოსახლეობა ქართლში რამდენადმე მომა-
ტებული იქნებოდა.

როდესაც ჩვენ ვცდილობთ მოსახლეობის რაოდენობის გაგების
ჯარის რიცხვის მიხედვით, ყოველთვის ამასთანავე მხედველობაში მი-
ღებია ის გარემოება, რომ ჯარის რიცხვს ჩვეულებრივ აქვს გარდამე-
ტების ტენდენცია. ეს გარემოება აადვილებს ჯარის რაოდენობის მი-
ხედვით მოსახლეობის ვითარების გარკვევას ისე, რომ ანგარიშის დროს
მხედველობაში არ იქმნეს მიღებული მამობრივი სქესის ერთი, პატრიარ-
ქალურ დროისთვის ფრიად მცირედ საგულისხმებელი, ნაწილი მამაკაც-
თა, რომელნიც უძღოურობის, სოფლის დაცვის აუცილებლობის ან სხვა
რამე მიზეზის გამო ლაშქრობის გარეშე რჩებოდნენ. ყველაფერი ამის-
თვის ანგარიშის გაწევა, რასაკვირველია, შეუძლებელია. ჩვენ ბოლოოდ
შესაძლებლად ესთვლით ლაშქრობაში მონაწილეობის არ-მიმღებ მამა-
კაცთა რაოდენობა დაფარულად ჩათვალოთ ჯარის რაოდენობის ზე-
მოდმოყვანილ 'ციფრების აუცილებლად საფიქრებელ გარდამეტებით
რგველი ანგარიშის ხმარების დროს.

ზემოდ ნაჩვენებ მეომართა რიცხვის რაოდენობით აღბად
საგულისხმებელია მოსახლეობის მამობრივი სქესის მთელი მოზარდი
ნაწილი ეს გარემოება საშუალებას მოგვცემს, თუკა დიდის სიფრთხი-
ლით, დაახლოებით მაინც წარმოდგენა ვიქონიოთ ძველი იბერიის მო-
სახლეობის რაოდენობაზე. მოზარდი მეომარი თაობა პატრიარქალურ
წყობილების ნორმების დროს აღბად საგულისხმებელია დაწყებული პირ-
ველ სრულ ასაკიდან, ე. ი. მე-16 წლიდან. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა
ჯუანშერის ცნობა ეახტანგ გორგასალის შესახებ. ეახტანგი პირველად ომ-
ში გადის, როდესაც ის 15 წელს აღწევს (ქ. ცხ. I, 113—115). მე-19 საუკ.
ცნობები კერძოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობის შესახებ სა-
შუალებას გვაძლევენ დაახლოებით გარკვეულ იქნას 16 წლიდან დაწყე-
ბულ მასაკოვან მამრობითი მკვიდრთა პროპორციული ურთიერთობა დაწარ-
ხენ მოსახლეობასთან. მე-1870 წლებში მაგალითად აღქ. საქართველო-
ში, გარდა ტფილისისა, მე-16 წლიდან დაწყებულ მასაკის პირნი შეად-
გენდნენ მთელი მოსახლეობის 56,08%-ს (Сборник стат. о Кавк., т.
VII, таб. გვ. LI). ქალაქ ტფილისში მოსახლეობის იგივე კატეგორია
იძლეოდა უკვე 62,88%-ს. ამავე დროს სტატისტიკურ ცნობების მი-
ხედვით აღმ. საქართველოში მამობრივი სქესი შეადგენდა 54,4%-ს,
ბოლო დღეობრივი — 45,6%-ს. რადგანაც სტრახონის დროინდელ იბე-

რიაში, უკეთ 1 საუკ. ქრ. წ., 30 ათ. მეოპარია საგულისხმებელი. ამიტომ ზემოლ მოყვანილ პროპორციის მაჩვენებელ ციფრების მიხედვით მივიღებთ 30 ათ. სრულ ქასაკოვან მაშაკაცზე 25 ათ. ქალს, მთელს მოსახლეობას კი მოზარდი თაობის და ბავშვების ჩათვლით 100 ათას სულს ორისავე სქესისას. ამ მოსახლეობის უმეტესობა სტრაბონის დროს სკითების და სარმატების მონათესავე იყო. აქ იგულისხმება, როგორც ზემოდაც ნაჩვენები იყო (გვ. 64, pass.), იბერიის უმეტეს მოსახლეობის, უმთავრესად ჩრდილოეთ ნაწილებში, ჯერ კიდევ ცხადი ლინგვისტური თვისობა იბერიის იმ უძველეს ლინგვისტურ ფენასთან, რომლის ერთ-ერთ წარმომადგენლად შეიძლება ჩაითვალოს ებლანდელი ბუნძური ენა. უმცირესობა კიდევ ჯერ თუბცა საბოლოოდ ჩამოყალიბებული არ იყო ერთ სახალხო ენის ნიადაგზე, მაგამ ლინგვისტურ თვისებათა მიხედვით თავისი შემადგენელ ნაწილების სახით ახლოს იდგა ერთმანეთთან. ამ უმცირესობაში შედიოდნენ პროტოქართულად ან ქართულად და აგრეთვე ეგრედ წოდებულ ფოხურ ჯგუფის კილოებზე მოლაპარაკე სახლები. ამ სახლების წილში უკვე ჩამოყალიბების გზაზე იდგა მტკვარ-არაგვის რაიონში ქართული ხალხოსნობა. რადგანაც სტრაბონის მიხედვით ქართული ხალხოსნობის თვისების მატარებელი მოსახლეობა მის დროს იბერიაში უმცირესობას შეადგენდა, მას ეჭირა ბარი ადგილები. უმთავრესად მაშასადამე მტკვრის ხეობა, ამიტომ შეგვიძლია ქართული მოსახლეობა იბერიაში სტრაბონის დროს და 1 საუკ. ქრ. წ. ვივარაუდოთ 40 ათ. სული ორისავე სქესისა.

მე-4 საუკუნის ქართლში, როგორც ვნახეთ, 60 ათასი მეოპარია საგულისხმებელი. ამ დროინდელ ქართლში შედიოდა როგორც ძველი გოგარენე, ისე ხორძენე. რადგანაც სტრაბონის დროინდელ იბერიას ამ დროს 39 ათასი მეოპარიის გამოყვანა შეეძლო, ამიტომ გოგარენეს და ხორძენეს მოსახლეობა დანარჩენ იბერიასთან შედარებით საგულისხმებელია როგორც 1:2. მაშასადამე ხორძენესა და გოგარენეში 1 საუკ. ქრ. წ. შეიძლება ვივარაუდოთ 60 ათ. სული მოსახლეობა. ხორძენე (= ზემო-ქართლი) ქართული მოსახლეობის მქონე უნდა ყოფილიყო, ხოლო გოგარენეში კი, როგორც ზემოთაც იყო ნაჩვენები (ქართ. სახელმწ. გენეზ. სკიოთხ.), სხვადასხვა — უმთავრესად რე-ის ჯგუფის სახლების შემცველად არის საგულისხმებელი. ხორძენეს და გოგარენეს მოსახლეობა რომ თანაბრად ჩაითვალოს, მივიღებთ ხორძენესთვის 25 ათ. სულს. ორივეში კი, შესაძლებელია ქართული მოსახლეობა 30 ათ. სულად იქმნას მიღებული. სულ მაშასადამე ქართულ თვისებათა მატარებელ ტომების მოსახლეობა 1 საუკუნეში ქრ. წ. შეიძლება ვივარაუდოთ როგორც არმენიებზე მიკუთვნებულ, ისე საკუთრივ იბერიაში —

65—70 ათასი სული ორისავე სქესისა, მთელი მოსახლეობა კი იბერიის ორისავე ნაწილისა გვეხატება როგორც 150 ათ. სული ორ. სქ.

ქართლში მე-10 საუკუნეში, როგორც ვნახეთ, 1¹, ათასი სოფელი ირიცხებოდა. ქართლად აქ იგულისხმება ზემო-, შიდა-, და აღმოსავლეთ-ქართლიც. 1908 წლის, მაგ., ცნობებით (ЛИАХ. Кав. 1910 г.) ამავე ტერიტორიაზე, ე. ი. რუსულ იმპერიისტრატიულ დანაწილებით მაზრებში და ოლქებში—ბათუმისა (მთლიანად), ოლთისისა, აკრანისა, ახალქალაქისა, ახალციხისა, გორისა, დუშეთისა, ტფილისისა, ბორჩალოსა, ირიცხებოდა 2744 სოფელი. ბოლო ისტორიულ ტაოს ტერიტორიის პიმატებით კიდევ დაახლოვებით 3000 სოფელად. აქედან მე-10 საუკუნის ქართლში დასახლებულ პუნქტების რაოდენობა იქნებოდა დღესდროსთან შედარებით ერთობადა ნაკლები ირის სავარაუდოდ. აღსანიშნავია, რომ სტრაბონის დროინდელ იბერიის ტერიტორიაზე ეხლა ითვლება დაახლოვებით 1858 სოფელი (ახალქალაქის მაზრის ნახევარი და უმეტესი ნაწილი, ბორჩალოს მაზრა ლოქის მთამდის, გორის მაზრა საშრეთ-ოსეთითურთ, დუშ., ტფილ., თიონეთის მაზრები). ამავე ტერიტორიაზე მე-10 ს.ე.ე. მაშასადამე საფიქრებელია 900-მდის სოფელი. სოფლების რაოდენობის გამოასანგარიშებლად 1 საუკუნისთვის ჩვენ არავითარი საშუალება არ გვაქვს. მაგრამ თუ ვიგულისხმებთ 1 საუკუნეში დაახლოვებით იმდენივე დასახლებულ პუნქტს, რამდენიც მე 10 საუკუნეში იყო, მაშინ მივიღებთ 1 საუკუნეში ქრ. წ. 900 იბერიის სოფელში მომინადრედ 100 ათ. სულს. რადგანაც სტრაბონის ცნობის მიხედვით თითო სოფელი იბერიაში დაახლოვებით თითქმის თითო კომლისაგან შესდგებოდა, მივიღებთ კომლების საკმაოდ პრაქტულსაღიანობას. სოფლების თითო კომლიანობა რასაკვირველია საზოგადო მოვლენა არ იქნებოდა, ამიტომ შესაძლებელია დაახლოვებით ვიფიქროთ თითო კომლზე ორთა შუარიცხვით 70—80 სული. ამ დასკვნას აქვს ის პნიშე ნელობა, რომ დაახლოვებით მაინც წარმოდგენას გვაძლევს გეოგრაფიკით წყობილებაზე მომართულ იბერიის მოსახლეობის შესახებ 1 საუკუნე ქრ. წ. და შ..

გოგარენეს და ბორძენეში 1 საუკუნე ქრ. წ. შესაძლებელია 50 ათ. სული ვიგულისხმეთ. გოგარენესა და ბორძენეში ამ გვარად მოსახლეობა უფრო თხლად უნდა ყოფილიყო ვიდრე იმდროინდელ საკუთრივ იბერიაში. მართლაც სტრაბონი იბერიის აღწერილობაში სხვათა შორის აქბობს, რომ იბერიაში ბლომად ირის ქალაქები და მოსახლეობის მქონე სხვა პუნქტებია. ამ სიტყვებითა დასტურდება ზემოდ მოყვანილი ანგარიშები, რომლის მიხედვით საკუთრივ იბერია მართლაც უფრო მჭიდროდ დასახლებულია სიანს შედარებით გოგარენესა და ბორძენესთან.

რაც შეეხება მე 4 საუკუნის ქართლს, მასში საშუალოდ ძალთა რაოდენობა

დენობის მიხედვით $\frac{1}{2}$ -ით მეტი მოსახლეობაა შედარებით 1 საუკ. იმავე მოცულობის ტერიტორიასთან. რადგანაც საკუთრივ იბერ ასა, ბორჩენესა და გოგარენეში 1 ს. ქრ. წ. საგულისხმებელია 150 ათ. სული ორ. სქ., ამიტომ მე-4 საუკ. ქართლში შეიძლება ყოფილიყო 200 ათ. სული ორ. სქ., ან და ოდნავ მეტიც (200—220 ათ. ს. ორ. სქ.).

საყურადღებოა, რომ დაახლოვებით ამავე ტერიტორიაზე 1254 წ. საგულისხმებელია 720 ათ. სული ორ. სქ. (ს. კაკაბ., წერ. და მას. საქართვ. ისტორ., 21—31). აქდენი სული საგულისხმებელია ამ დროს ორი, თუმცის ტერიტორიაზე ქართლისა და სამცხე-ჯავახეთს აღმართ კარნუ-ქალაქადის. შედარებით მე-4 საუკუნის ქართლთან აქ მიმატებულია რაო და მისი მიმდებარე ქვეყნები, მაგრამ სამაგიეროდ გამოკლებულია ქართული სომხითი და ტაშირი, ასე რომ 720 ათ. სული შეიძლება 1254 წლისთვის საგულისხმევ იქნას მე-4 საუკ. მოცულობის ქართლის ტერიტორიისთვისაც. მე-10 საუკ. ქართლში, როგორც ვნახეთ, ირიცხებოდა ტაოს მიმატებით, მაგრამ ქართულ სომხითის და ტაშირის გამოკლებით $14\frac{1}{4}$ ათ. კომლი. რამდენი სული ითვლებოდა ორთა შუა რიცხვით ამდროინდელ კომლში, არ სჩანს, მაგრამ რადგან სულობრივი რიცხვი ყოველს შემთხვევაში ზემოდ ნაჩვენებ 200 ათ.-სზე მეტი იქნებოდა, ამიტომ თითო კომლზე ამ დროს საგულისხმებელია სულ კოტა 15—20 სული მაინც. ეს ციფრი, შედარებით 1 საუკუნის სახლის წევრთა რაოდენობასთან, ცხადი მაჩვენებელია პატრიარქალურ სახლის (კომლის) დარღვევის პრაქტის თვალსაჩინოდ შესრულებისა მე-10 საუკუნისათვის.

თავისთავად იგულისხმება, რომ ზემოდ მოყვანილს ანგარიშება აქვს მხოლოდ დაახლოვებით მასიათი, ქართლის მოსახლეობის განვითარების საერთო სურათის წარმოსადგენად უძველეს მანაში. ასეთს დაახლოვებით სურათსაც აქვს, რასაკვირველია. თავისი მნიშვნელობა უპირველეს ყოვლისა ძველი ქართლის ეკონომიურ ვითარების და შინაგან პოტენციის გამოსარკვევად. ასეთი სურათი იძლევა კიდევ, როგორც ვნახეთ, ფრიად საინტერესო ცნობებს ქრეველ ხალხის სოციალურ განვითარების შესახებ.

ხარგის კაკაბაძე.

საარქივო საქმის შესახებ საქართველოში. საარქივო საქმის უკანასკნელი წლების ისტორია საქართველოში იმ დიდ და აუნაზღაურებელ ღიზარალებიან გაქო, რომელიც ამ მხრივ განიცადა როგორც ჩვენი მეცნიერების ინტერესებში, ისე აგრეთვე პრაქტიკულ საქმიანობის საქაროებამ, მომავალში მოითხოვს გულდაკმშიდებულ აღწერილობას. ამ ეპაღ ჩვენ დაეკმაყოფილებით მბოლოდ ზოგიერთ მთავარ მომენტების აღნიშვნით, რომელიც ზოგადად მაინც ცხად ყოფს საარქივო საქმის მოსაწყობად ჩვენში უკანასკნელ წლების სიგრძეზე წარმოებულ პუშაობას.

1917 წ. თებერვლის რევოლიუციის შემდეგ სადმინისტრაციო და საზოგადოდ მმართველ აპარატის დაწესებულებათა არქივები როგორც ტფილისში, ისე პროვინციაში ამ დაწესებულებათა ლიკვიდაციის ან გარდაქმნის გამო დარჩნენ უპატრონოდ. მთავარი არქივები ჯერ კიდევ 1915 წლის დასაწყისს საზარ ფონტის საბლოვის გამო მათი სრულიად უზოვნელოყოფის მიზნით გატანილი იქმნენ ვაკუუაციის წესით ჩ.დ. კავკასიაში და იქ დაბინავებულ სხვადასხვა პუნქტებში. მაინც 1917 წლის განმავლობაში საარქივო საქმეს ჯერ კიდევ თვალსაჩინო ზიანი მიუენებული არ ქონდა. არქივები უმთავრესად იყო თავის ადგილას, ჩრდ. კავკასიაში გატანილ არქივებს თვალყურს ადევნებდნენ სპეციალური მოხელეები, რომელნიც კიდევ განაგრძობდნენ გამოგირის მიღებას ტფილისიდან. 1918—1919 წლებში ჩრდილ. კავკასიაში მოთავსებულ არქივები უკვე საფრთხეს განიცდიდნენ, რაც 1920—1921 წლებში გამოიხატა მათი ნაწილობრივ ან სრულ დაღუპვაში. 1920 წ. სტანიცა კავკასიაში დაიოუბა ტფილისის საგუბერნიო მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივი, სადაც, სხვათა შორის მოთავსებული იყო აღმოს. საქართველოს მონასტრების სიგელ-გუჯრები დაწყებული მე-11 საუკუნიდან. ამავე 1920 წლიდან სეროზულ საფრთხეში ეარდება ქ. ვატერინოდარში მოთავსებული ძვირფასი არქივი რუსეთის დროინდელ ტფილისის ცენტრალურ დაწესებულებებისა (კავკ. ნამესტნიკის კანცელარიის და სხ.). პარალელურად ამისა ჩვენშიდაც 1919 წ. გაიყიდა თითქმის მთლიანად (გარდა საგლებო საქმეთა უწყებისა) ქუთაისის საგუბერნიო სამმართველოს არქივი, რომელიც შეიცავდა უძვირფასეს პასალებს მთელი მე-19 საუკუნის დასაფლ. საქართველოს შესახებ ავტონომიულო საქთავროთა საქმეებითურთ. ეს გაყიდვა მოხდა თვით ამ არქივის არქივაროვების შუამდგომლობით და იდგილობრივი ხელისუფლების დასტურით. არქივი იმდენად დიდი იყო, რომ როდესაც ორი წლის შემდეგ მასი გაყიდვისა 1921 წ. ივნისში ამ სტრიქონების დამწერმა შესძლო სპეციალური მივლინების მიღება ქუთაისში ამ არქივის ნაშთის გადაჩენის მიზნით, ქალაქში ჩხრეკის მოხდენის და მოვაქრე-

პისათვის ცოტად თუ მეტად მნიშვნელოვან საქმეების ჩამორთვევით კიდევ შესაძლებელი შეიქნა ერთგვარი საარქივო ფონდის შექმნა.

დიდი ზიანი პოვა საარქივო საქმეებზე 1921 წლის თებერ.—მარტში. ხელისუფლების შეცვლის დროს უპატრონოდ დარჩენილი ძველი და ახალი არქივები ნადგურდებოდნენ. პროვინციაში ეს იყო ჩვეულებრივი პოვლენა, ტფილისში კიდევ დაიღუპა უძვირფასესი და იმავე დროს ძლიერ დიდი არქივი კავკასიის სამხედრო ოლქის შტაბისა, რომელ არქივს ჰქონდა როგორც ჩვენი ქვეყნის, ისე საზოგადოდ კავკასიის წარსულისთვის პრაქტიკულად მნიშვნელოვანი მნიშვნელობა. ამ არქივის გატება და გატაცება დაიწყო 1921 წლის თებერვლის მიწურულში და პოლხედავად თუმცა დაგვიანებით, მაგრამ შემდეგ მაინც მიღებულ ზომებისა, ერთხელ გაჩაღების გზაზე დამდგარ არქივის სახსნელად ყოველგვარი საშუალება უკვე აღმოჩნდა საარქივო სამმართველოში მაინც შესწავლო 1921 წლის ზაფხულში ამ არქივის მცირეოდენ ნაშთის გადარჩენა.

მთავარი მიზეზი საარქივო საქმის საფრთხეში ჩაყარდნისა იყო ჯერ ერთი სრული შეუგნებლობა ამ საქმის მნიშვნელობისა და მეორე საერთო ეკონომიური კრიზისი, რომელიც თანდათან ვითარდებოდა და დაწესებულებებს საბაბს აძლევდა ყველა საარქივო ქაღალდები გაიღრჩველად გამოეყენებინათ თავისი რესურსების გასაუმჯობესებლად. თუმცა დაგვიანებით, მაგრამ ხელისუფლებამ მაინც ყურადღება მიაქცია საარქივო საქმის ინტერესებს და 23 აპრ. 1920 წ. საქართველოში დაფუძნებულმა კრებამ მიიღო კანონი საქართველოს ცენტრალურ სამეცნიერო არქივის დაარსების შესახებ. სამწუხაროდ ცენტრ. არქივის საქმე თავიდანვე ვერ წავიდა სასურველად. მის სათავეში მოყვა ნაცვლად დიკექტორისა დამფუძნ. კრების წევრი, როგორც მთავრობის თავმჯდომარის რწმუნებული, რაც ერთგვარ უხერხულობას წარმოადგენდა, შტატი აგრეთვე ვერ იქონა სათანადოდ შერჩეული. ამიტომაც ცენტრ. არქივის მუშაობა გამოიხატა რამოდენიმე, ჯერ კიდევ წესრიგში მყოფ არქივის უწყესრიგოდ გადმოტანასა და მის არევაში. ტფ. საკუბერნიო სამმართველოს არქივი. მაგ., აქედნად უწყესრიგოდ იქნა გადმოტანილი, რომ მასში მოთავსებული ძველი ქართულ საბუთების პირობა შეცვლილი წიგნები, რომელნიც წინა დროს არქივში, მათი მნიშვნელობის გამო, ყოველთვის ფაქიზად და ფრთხილად ინახებოდნენ, გაბნეულ იქმნენ სხვადასხვა ოთახებში იატაკზე დაყრით და მხოლოდ 1921 წ. აპრილში, ცენტრალურ არქივის სათავეში ახალ პირთა დანიშვნის შემდეგ, ისინი შეკრებილ იქმნენ. მაგრამ 19-ის მაგივრად (თითო წიგნში დაახლოებით 200 საბუთის პირი იყო შეტანილი), აღმოჩნდა მხოლოდ 26. ეს ფაქტი, საილუსტრაციოდ მოყვანილი, სამწუხაროდ არის იმავე დროს საერთო სურათის გამომავალად.

1921 წლის აპრილიდან მოხდა ცენტრ. არქივის შტატის გადახ-
ლისება და საარქივო საქმესაც 1921 წლის 1 ივლისის დეკრეტით მიე-
ცა ჩვენში ახალი საფუძველი. დეკრეტის თანახმად საქართველოს ტე-
რიტორიის ყველა დაწესებულებათა როგორც ძველი, ისე მომკმედი ორ-
ქივები წარმოადგენენ ერთს მთლიან სახელმწიფო საარქივო ფონდს,
რომელსაც განაგებს და კონტროლს უწევს საქართველოს საარქივო
სამმართველო—ცენტრარქივი. ამ დეკრეტზე დაყრდნობით შესაძლებელი
შეიქმნა მოქმედების თანდათან განვითარება საარქივო საქმის მოსაგვა-
რებლად საქართველოში. თავდაპირველად ცენტრარქივის ყურადღება
უმთავრესად მიჰყრობილი იყო საფრთხეში მყოფ არქივების გადარჩე-
ვისაკენ და გადარჩენილ არქივების აღრიცხვისაკენ. პარალელურად ამისა
ცენტრარქივის მთავარ შენობაში სწავროვებდა მნიშვნელოვან ან უპატ-
რონოდ დარჩენილ, უმეტეს ნაწილად მთლიან დაშლილ არქივების კონ-
ცენტრაცია. არქივები უმეტეს ნაწილად იყო მთლიან დანგრეულ მდგო-
მარეობაში და მათი წესრიგში მოყვანა თხოულობდა აუარებელ დროს,
ენერგიას და მტვერში მუშაობას. ამასთანავე ერთად ცენტრარქივი აწ-
ყობდა არქივების მეთვალყურე აპარატს, რასაც მოუწია აგრეთვე არა-
მცირედი შრომა და ცდა, რადგან აქაც ცენტრარქივს უხდებოდა არა
მარტო ცალკე დაწესებულებათა გულგრილობის და ინერტობის დაძლე-
ვა, არამედ ზოგიერთ შემთხვევაში როგორც სახელმწიფო, ისე საზოგა-
დოებრივ დაწესებულებათა წინააღმდეგობასთან ანგარიშის გაწევა. მაინც
ცენტრარქივმა შეხძლო საქართველოში ყველა მნიშვნელოვან არქივე-
ბის აღრიცხვაზე აღება და მმართველ მომუშავე და მეთვალყურე აპა-
რატის მოწყობა. ამ ეპოქაში ცენტრარქივს აქვს ტფილისში ორი გან-
ყოფილება—სამხედრო და იურიდიული არქივებისა, აგრეთვე განყოფი-
ლება ქუთაისსა და ზუგდიდში, სადაც განყოფილების ფუნქციები შე-
ერთებულია ადგილობრივ მუზეუმების შტატის მუშაობასთან. განყოფი-
ლება არსებობს აგრეთვე ბათუმში. ცენტრარქივის რწმუნებულები კი-
დეც, რომელნიც ადგილობრივ აღმასკომებთან კონტაქტით ადგენებენ
თვალყურს ადგილობრივ არქივებს, ითვლებიან თელავში, გორში, ახალ-
ციხეში, დუშეთში, ონში, ცაგერში და ოზურგეთში. ცენტრარ-
ქივმა მიიღო აგრეთვე ზომები თავისი მთავარი შენობის ეზოში სპე-
ციალურ, ცეცხლისაგან უზრუნველყოფილ შენობის ასაგებად, რაც
1923 წ. ზაფხულსა და შემოდგომაზე კიდევ შესრულებულ იქნა. ეს
შენობა განზრახულია უფრო მნიშვნელოვან საბუთების და საარქივო
საქმეების დასაცავად.

ცენტრარქივი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ძველ ქარ-
თულ საბუთების შეკრებას, რისთვისაც ის ყოველგვარ ზომებს ღებუ-
ლობდა. ამ ეპოქაში ცენტრარქივში დაკრულია 5 ათასამდის ქართული

საბუთი, რომელთაგან ათასამდის არის სხვადასხვა არქივებში შეყრები-
ლი, დანარჩენი კიდევ კერძო პირთა შორის მოგროვილი. ბევრი ქარ-
თული საბუთი გადმოგცა ცენტრარქივს პოლიფექტო კარბელაშვი-
ლისაგან, რომელსაც მათი შეგროვებისთვის წინაღ შრომა და ცდა არ
დაუკლია.

მაგრამ მთელი ცდა საარქივო საქმის მოგვარებისა საქართველოში
თავიდანვე სრული არ იქნებოდა, უკეთეს ცენტრარქივი არ მიიღებდა
ზომებს ჩადილ იქნა კავკასიაში დიდ ომის დროს გატანილ და ჯერ კი-
დეც არ დაღუპულ არქივების უკან დასაბრუნებლად. ამ ნბრივ
ცენტრარქივს წერილობითი შუამდგომლობით თუ, სადაც ჯერ
იყო, სიტყვიერი მოგონებებით ცდა არასოდეს არ დაუკლია. სამწუხა-
როდ, როგორც არქივების ისე საზღვრუმო კოლექციათა რუსეთიდან
უკან დაბრუნების საქმე თავიდანვე ვერ წავიდა სასურველად. ჯერ
კიდევ 1920 წ. საქართველოს დემოკრატ. მთავრობამ ამ მიზნით გა-
გზავნა მოსკოვს სათანადო ნდობით აღჭურვილი პირი, რომელმაც არა
თუ არავითარი ზომები არ მიიღო საქმის დასაძაყად, იმავედ არც კი
შეიარა გზად ქალაქ გეორგიევსკსა და რომანოვსკში ამ ადგი-
ლებში დაცულ საქართველოს მონასტრების სოგელ-გუჯრების ბედის
გასაგებად. მოსკოვშიდაც უკან დასაბრუნებელ სიძველეთა აღსანუსხა-
ვად მაშინ არავითარი ნაბიჯები არ იქნა გადადგმული. 1921 და 1922
წლებში საკითხი არქივების და საზღვრუმო კოლექციების რეევაკუა-
ციის შესახებ არაერთხელ იქნა დასმული, მაგრამ რადგან პირველ თა-
თბორზე 1922 წ. ივნისში ცენტრარქივის გამგე არც იყო განზრახული
მოსაწვევად, თუმცა ამ თათბორზე მოწვეული იყვნენ გარეშე პარნიც,
ამიტომ, როდესაც 1922 წ. აგვისტოს პირველ რიცხვებში მოსკოვს
გამგზავრებულ პირველ სარეევაკუაციო კომისიის დაბრუნების შემდეგ,
სახელდობრ 1922 წ. ნოემბერში, ისევ დაისვა საკითხი რუსეთში ახა-
ლი კომისიის გაგზავნის შესახებ და ეხლაც, საქეცნიერო საბჭოს წარ-
დგენით, კომისიაში საარქივო საქმის წარმომადგენელი არ ინიშნებოდა,
ცენტრარქივმა, იმ თვალსაზრისის მიხედვით, რომელსაც თავიდანვე აღგა
სამეცნ. დაწესებულებათა მთავარგამგე და შემდეგ განათ. ხაზ. კომისი-
არც, დასვა საკითხი განათლ. სახ. კომისარიატის წინაშე ცენტრარქივის
რწმუნებულის შეყვანის შესახებ კომისიაში, საარქივო საქმის ინტერესების
დასაცავად და ფაქტურად ჩადილ. კავკასიიდან საქართველოს კუთვნილ
არქივების რეევაკუაციის დასაწყებად. წინააღმდეგ შემთხვევაში, სწერდა
ცენტრარქივი თავისს შუამდგომლობაში (ნდეკ. № 607), „ის პიჩნი,
რომელნიც ამ გამად სდგანან საარქივო საქართველოს სათავეში, ვერ
იკისრებენ პასუხის მგებლობას არქივების რეევაკუაციის პრაქტიკულად
განხორციელების საქმეში, ვერც საერთოდ საარქივო საქმის დაწინაუ-

რებასა და მისი იმ გვარად მოგვარებაში, როგორც ამას მოითხოვს ჩვენს ქვეყნის მეცნიერული და პრაქტიკული მასიითის საჭიროებანი. შედეგად ამ ზეამდგომლობას, მთავრობის გარდაწყვეტილებით ცენტრარქივის გამგე დანიშნულ იქნა ხსენებულ სარეგვიკუაციო კომისიის წევრად, მაგრამ მან მოსწრაო მოსკოვში ჩასვლისას მხოლოდ სათანადო მანდატებს მომარაგება, რადგან, თანახმად მაშინვე ტფილისიდან მიღებულ ვანკარგულებისა, ის საქართველოსთვის დასაბრუნებელ ხელნაწერების და სიგელ-გუჯრების შესახებ სჯაში მონაწილეობის მიუღებლად გაემგზავრა ჩრდილ. კავკასიაში არქივების და სამუზეუმო კოლექციების რეგვიკუაციის განსახორციელებლად. არქივები, უმეტეს ნაწილად დაღუპული, საშინელ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ. რაც დაღუპვისაგან გადარჩენილი იყო, ისიც უწყესრიგოდ და დაშლილად გყარა სხვადასხვა ადგილას, თუ სარდაფებში. არქივების სახითათო მდგომარეობას ცხადად ამტკიცებდა ის გარემოებაც, რომ ქ. გეორგიევსკში ქუთაისის გუბ. მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივი და მასთან ერთად დასავლეთ საქართველოს მონასტრების სიგელ-გუჯრების ნაწილი (მათ შორის ყველა ტყაის სიგელები), აგრეთვე ისეთი ძვირფასი საბუთები, როგორც იფხ. საკათალიკოზო გლეხების დავთარი და სხ., დაღუპულიყო ებლახან 1922 წ. სექტ-ზრ. ჩრდილ. კავკასიაში მოთავსებული არქივების დარჩენილი ნაწილები, მთლად დაშლილი და დანგრეული, მოითხოვდა თავის წამოსაღებად დიდს დროს და შრომას. საჭირო იყო დაშლილ, სხვადასხვა ადგილას მოთავსებულ, მშირად სარდაფებში ჩაყრილ საარქივო საქმეების შეკრება, დლაგება და შეკვრა. მთელი ეს კოლოსალური სამუშაო შესრულებულ იქნა ფრიად მოკლე ხანში, ჩრდ. კავკ. ხელისუფლების წარმომადგენელთა ატესტაციით ამერიკული სისწრაფით და იმავე დროს ძლიერ მომჭირნდ. მართლაც, მთელი ამ საქმის შესრულების, აუარებულ შესახვევ მასალების, ყუთების ხარჯის და მუშა-ხელის გასაპროჯელოს თანმიმდევრით. მოუნდა სულ, გარდა რკინიგზის ფრაბტის ხარჯისა, დაახლ. 1,700 მან. ოქროთი. ამ ფულთი სულ ჩამოტანილ იქნა სხვადასხვა პუნქტებიდან 14 ვაგონი საარქივო და სამუზეუმო კოლექციები. განათლების სახილხო კომისარიატის მიერ ყურადღებით მოპყრობის მეოხებით ცენტრარქივს შტატის გადადებით საშუალება მიეცა ახლა მეტი სიცხოვლით განვეითარებინა მუშაობა. 1923 წლის განმავლობაში ცენტრარქივი აწარმოებდა მუშაობას დაღუპვისაგან გადარჩენილ და მთლად დაშლილ არქივების წესრიგში მოსაყვანად.

ცენტრარქივს ჯერ კიდევ ბევრი რთული სამუშაო უდევს წინ. საჭიროა საარქივო ფონდების წესრიგში მოყვანის დამთავრება, მათი კლასიფიკაციის და კატალოგიზაციის გატარება და პარალელურად მეცნიერ-

რელი მუშაობის წარმოება. მაგრამ მთავარი სიძნელეა მას უკვე გადაღებული აქვს და შეთანხმებული მუშაობით. იმედია, ის დანარჩენ სიძნელეთა დაძლევაზე შესძლებს.

ჯერჯერობით ჩვენ დაგეგმავთილებით ამ მოკლე მიმოხილვით. აქვე ვათავსებთ ოდნავ შემოკლებით ჩვენს მოხსენებას, წარდგენილს განათ. სახალხო კომისარის სახელზე ჩრდილ. კავკასიიდან არქივებისა და სამუზეუმო კოლექციების რეგვიკუაციის შესრულების შესახებ.

ბ. კაკაბაძე.

მოხსენება ბ. კაკაბაძისა. განათლ. სახალხო კომისარის სახელზე წარდგენილი, ჩრდილ. კავკასიიდან არქივებისა და სამუზეუმო კოლექციების რეგვიკუაციის შესახებ 1923 წ.. მოსკოვში სათანადო ფორმალურ მხარეების შესრულების შემდეგ, ჩრდილ. კავკასიაში გატანილ საარქივო და სამუზეუმო კოლექციითა რეგვიკუაციის ფაქტურად შესრულების მიზნით მე გავმგზავრე სამხრეთით პირდაპირ ქ. კრასნოდარს (ყოფ. ეკატერინოდარს). თან მე მქონდა სამუშაოს დასაწყებად მოცემული თანხა, სახელდობრ საქართვ. განათ. სახ. კომისარიატის რწმუნებულმა აკადემიურ საქმეთათვის დაპ. ჯგუშიამ გადმოგცა სამოცი ათასი მანეთი ფული (რუსეთის 1923 წლის ნიშნებით).

კრასნოდარში ჩასვლისთანავე (11 იანვარს) იმავე დღეს და შეიძლება ითქვას იმავე საათშივე შევუდექი საქმიანობას. ვინახულე ადგილობრივი საოლქო საარქივო სამმართველოს გამგე ივ. ჩიკოვ და მასთან და მის თანამშრომლებთან ერთად დავაწყე გეგმა მუშაობისა. პირველი დღე გავიდა სარეგვიკუაციო არქივების მდგომარეობის გაცნობაში და საორგანიზაციო ხასიათის მუშაობაში. გამოირკვა პირველ დღესვე, რომ ტფილისიდან გატანილ ცენტრალურ დაწესებულებათა არქივები დაზიანებულია სამოქალაქო ომის წარმოების პერიოდში 1919—1921 წელში ფრიალ თვალსაჩინოდ. კავკასიის სანამესტნიკო სამმართველოს სხვადასხვა განყოფილებათა არქივები ნაწილობრივ დაღუპულიყო. უნდა ითქვას ამასთანავე, რომ არც ტფილისიდან წამოღებული ნუსხა, შედგენილი 1920 წ. დასაწყისს, როდესაც ტფილისის არქივები ჯერ კიდევ დანგრეული არ იყო (მათი დანგრევა დაიწყო 1920 წ.), შეიცავდა სრულ სიას ტფილისიდან ჩრდ. კავკასიაში გადმოტანილ არქივებისა და არც კრასნოდარში არხებულ ყუბანის და ჩერნომორის ოლქის საარქივო სამმართველოს მქონდა დაწერილებითი ცნობები ამის შესახებ. უკვე ტფილისში ჩამოსვლის შემდეგ ცენტრარქივში წინადაც დაგროვილ პასაღის გადარჩევის დროს აღმოჩნდა საქმე „ქ. ეკატერინოდარში ნამესტნიკის არქივისთვის დაქირავებულ ბინის შესახებ (1915 წ.)“, საიდანაც გამოირკვა, რომ ტფილისიდან 1915 წ.

გატანილი ნამესტნიკის არქივი შეიკავდა საქმეებს 1795—1910 წლებსა 4-ს სხვადასხვა დაწესებულებიხას, 350 თახზე პეტს საქმეს, რომელიც 9863 შეკვრად ირიცხებოდა და გარდა ამისა სხვადასხვა წიგნებს და კანონების ცალებს 5 თახზე პეტ გვზეშლიარს 2752 შეკვრად. მთელი ამ მასალის გადატანას მოუწია 2008 ტომარი და 27 ყუთი. ამასთან ერთად გადატანილ იქნა კანცელარიის საქმეები 100 ტიუკი და ყუთი, სამიჯნაო განყოფილების პლანშეტები, 11 ტიუკი და 34 ყუთი და კავკ. არქეოგრაფ. კომისიის გამოცემა „აქტები“ 11 ყუთი.

ამის გარდა კიდევ ტფილისში ცენტრარქივის კანცელარიაში დოკუმენტები და 1920 წ. დასაწყისის შედგენილ ცნობების მიხედვით კრასნოდარში უნდა ყოფილიყო მოთავსებული არქივი მიწათმოქმედების და მიწათმოქმედების მთავარ მმართველის რწმუნებულის კანცელარიისა და მის ქვემდებარე ცენტრალურ დაწესებულებათა, რომელიც გატანილი ყოფილა 1915 წ. სულ 169 ადგილი (ყუთი და ტიუკი), წონით 670 ფუთი. კრასნოდარშივე უნდა ყოფილიყო მოთავსებული ტფილისიდან გატანილი შინათმრეწველობის მუზეუმის კოლექციები (აბრეშუმის ნაქსოვები, ხალები, შალის, ბამბის, ნაბღის ნაწარმოები, ინსტრუმენტები და სხვადასხვა ნივთები)—1,077 ეგზემპლარი. კრასნოდარშივე იყო 1915 წ. გატანილი ტფ. სახაზინო პალატის არქივი—სულ 46 ადგილი (44 ტიუკი და 2 ყუთი).

კრასნოდარში არსებობს როგორც საოლქო საარქივო სამმართველო, ფრედ წოდებული არხიურო, ისე საოლქო სამუზეუმო სამმართველო. არხიუროს კანცელარიაში იყო შემდგარი მთელი საქმეც ტფილისიდან გატანილ არქივების შესახებ. რომელიც მე გადაეწერინე მთლიანად. სამუზეუმო სამმართველოს კი სრულიად არაერთარი ცნობები ტფილისიდან გატანილ კოლექციების შესახებ, ყოძოდ შინათმრეწველობის მუზეუმის შესახებ არ ჰქონდა. ადგილობრივ საარქივო სამმართველოში (არხიუროში) მოიპოვებოდა ცნობები მხოლოდ ნამესტნიკის არქივის შესახებ. გადარჩენილი ნაწილი ამ არქივისა მოთავსებული იყო არხიუროს საწყობში უწესრიგოდ და დაზიანებულად. იქვე იყო მოთავსებული რამოდენიმე ტიუკი ტფ. სახაზინო პალატის არქივისა. შემდეგ არხიუროში აღმოჩნდა კავკ. სამოსწავლო ოლქის სახაზინო პალატის არქივიც. მიწათმოქმედების სამინისტროს რწმუნებულის არქივიც არსად სჩანდა. არხად სჩანდა აგრეთვე შინათმრეწველობის მუზეუმის კოლექციებიც. ადგილობრივ სამუზეუმო სამმართველოს, რომლის სათავეში იმ დროს იდგა გამგის მოადგილე აღ. ტოუქაჩი, ამის შესახებ, როგორც მოხსენებულისა, არაერთარი ცნობები არ ჰქონდა. მე მივიღე მშინვე ყოველგვარი ზომები როგორც სამუზეუმო კოლექციების აღმოსაჩენად, ისე დაკარგულ არქივების გაბნეულ ნაწილების შესაძრებად, უკე.

თუ ეს შესაძლებელი აღმოჩნდებოდა. აქისათვის მიემართე როგორც ადგილობრივ ხელისუფლებას (გუბერნიის აღმასკომის თავმჯდომარეს, პოლიტიკურ მართველობას, რომელმაც ჩემს განკარგულებაში ორი აგენტის დანიშნა), ისე ადგილობრივ ინტელიგენციის წარმომადგენელთ, როგორც პარტიულთ (კომუნისტებს), ისე უპარტიოთ, რომელთაც კი რაიპე კავშირი ჰქონდათ წინად ადგილობრივ კრასნოდარში საარქივო ან სამეზღუდო საქმესთან. ასეთი პირნი იყვნენ: პროფ. ბორის გოროდეცკი, პროფ. მ. კლოჩკოვი (კლოჩკოვა ჩემი თხოვნით გადმომცა მის მიერ შეგროვებულ მასალებს მიხედვით შედგენილი მიმოხილვა ნამესტნიკის არქივს ბედის შესახებ 1919—1920 წლებში), დობროსკოკი, — უკრაინულ შკოლების ინსპექტორი სლავენსკის ოტელში ენტუზიასტი, რომელსაც 1922 წ. ზაფხულს ადგილობრივ მოვაჭრეებისათვის პოლიციის დახმარებით ჩამოურთმევია მათ მიერ შეგნენილი ნამესტნიკის არქივიდან დაპარული საქმეები, ივ. გლაძე, ყუბანის მეზღუდის გამგე, და სხვა. ენერგიულმა ძიებამ და დაკითხვამ ვერავითარი შედეგი ვერ იქონია, და ვერ მომცა ახალი ცნობები გარეშე იმისა, რაც არსებობდა კანცელარიაში იპოვებოდა. შინამრეწველობის მეზღუდის კოლექციების ყალიბი კი აღარ სჩანდა. ის საზღვარგარეთ გატანილი აღმოჩნდა სამოქალაქო ომის დროს თეთრ-გვარდიელების მიერ. საპიჯნაო განყოფ. და მიწათმ. სამინისტროს რწმუნებულის სამმართველოს პლანშეტებიდან დარჩენილი იყო რამოდენიკე წყება საპლანშეტო ფიკრებისა. თვით ნამესტნიკის არქივის შესახებ კი გამოირკვა შემდეგი.

ეკატერინოდარში ჩამოსვლისას ეს არქივი მოთავსებული იქნა საავადმყოფოს მოედანზე აგურისგან გაშენებულ საწყობის 4 განყოფილებაში. საარტელერიო უწყების შენობათა ახლოს. ამ პიზობლობას სამხედრო უწყების შენობასთან მოყვა არქივისათვის საბედისწერო შედეგები. პირველად არქივი კარგად იყო დაცული, ყველა ტიუტი და ყუთი დანომრილი იყო და აღნუსხული, არქივს ტფილისიდან მიტანილი ყავდა სპეციალური მოხელე არქივარიუსი ა. სივუხინი და მწერალი მილლერი. მაგრამ მალე, სამხედრო უწყების მოთხოვნით, არქივი მოთავსეს ორს საწყობში. ამ გადატანის დროს ტიუტების წაშერაცხა რამოდენადმე დაზიანდა კიდევ. 1918 წლიდან ყუბანის ოლქი გახდა სამოქალაქო ომის ასპარეზად და ამ გარემოებამ იქონია გავლენა ნამესტნიკის არქივის ბედზე. 1919 წლის იანვარში ყუბანის საოლქო მთავრობის (краевое правление) მოთხოვნით ნამესტნიკის არქივის უდიდესი ნაწილი ჩაყარეს ყოფილ სამხედრო საკრებულოს სარდაფებში (ამ შენობაში ეხლა მოთავსებულია პირველი საბჭოთა ხისტუმრო). ეს სარდაფები პირდაპირ სამარეს წარმომადგენდა არქივისათვის. ბნელი, ვენტრილაციის სრულიად მოკლებული, სამხედრო დაწესებულების შენობა-

ში და იმავე დროს ცუდი მდგომარეობაში მყოფი. ერთს განუყოფილებად კერძოდ ჩამოდიოდა ფეხისადვილის სითხე და სხვადასხვა სიბინძურე. ამ სარდაფებში სულ გადატანილ იქნა 1598 ტონი და 76 ბის უთი. დანარჩენი ნაწილი კი ნამესტნიკის არქივისა (437 ტონის უმეტესი ნაწილი) გადაარჩა დაღუპვას და სამოქალაქო ომის მიწოდების შემდეგ 1920 წ. ზაფხულში გადატანილ იქნა საარქივო სამმართველოს საწყობში კრასნაია ქუჩაზე. რაც შეეხება ყოფ. სამხედრო საკრებულოს სარდაფებში მოთავსებულ ნამესტნიკის არქივის უმეტეს ნაწილს (მათ შორის იყო, როგორც სჩანს, ბლომად — 5.000 ცალი — წიგნი) ეს არქივი დაიღუპა თითქმის მთლად. მას არ ჰყავდა მეთვალყურე, ადგილობრივი არქივისტებიც, როგორც სჩანს, ამის დაცვას, მეტის მეტ გართულებულ პირობების გამო — ბინის კრიზისი, დიდი გაქირვება საერთოდ და სხ., უკვე სათანადო ყურადღებას ვერ აპყრობდნენ და შედეგად მოყვა ყველაფერს ამის ნელო-ნელო არქივის დაღუპვა. ტომარები და ჩუქალები, რაზდაც საარქივო საქმეები შეკრული იყო, მოდიოდა გამოსაყენებლად როგორც მასილი, საქმეები კიდევ ქაღალდით. სარდაფი მოკლებული იყო გასაღებსაც, არ ჰქონდა მას გასაღები ეზლაც. როდესაც მე მივედი სარდაფის დასათვალიერებლად და იქ კიდევ დარჩენილ საქმეებს შესაკრებად (ეს საქმეები გამოვიდა დაახლოებით ოცი ტონი. როდესაც არქივის უდიდესი ნაწილი ფაქტიურად დაღუპული იყო, ამის შემდეგ მხოლოდ ადგილობრივმა საარქივო სამმართველომ გადაიტანა თავის ბინაზე დარჩენილი ნაწილი საქმეებისა სულ დაახლოებით 150 ტონი. საერთოდ კი დაახლოებითი ანგარიშით ნამესტნიკის არქივიდან გადარჩენილი უნდა იყოს (წიგნები დაიკარგა) 40%, დანარჩენი 60% კი დაღუპულია სჩანს.

გადარჩენილი მასალის შეკრებას, გადარჩევას და შეკვრას ტონუებად მე შევუდგე ჩასვლის შემდეგ მეორე დღესვე. მუშაობდნენ არქივისტები, ინტელიგენტი — ხალგაზრდები და მუშები დაახლოებით 31—36 კაცი. ექვს დღეში, ენერგიან მუშაობის შემდეგ, ყველაფერი მზად იყო. საქმეები შეკრებილ იქნა, შეკრულ და შემდეგ ჩაწყობილ იქნა ცალკე თავებად (ტონუებად). მთელი შეკრებილი მასალი გამოვიდა სულ 983 ადგილი, რომელიც ოთხი ვაგონით გავაგზავნე ტფილისს 22 იანვარს. ვაგონებს თან გავაყოლე ორი კაცი — ერთი პათფანი კრასნოდარის საარქივო ბიუროს მდივანი პოგულოვგი.

უნდა ითქვას, რომ როგორც ნამესტნიკის არქივის ნაწილობრივ დაღუპვის, ისე აგრეთვე მიწა-მოქმედების სამინისტროს რწმუნებულის სამმართველოს არქივის და შინა-მრეწველობის სამსახურში კოლექციების უკვალოდ დაკარგვის პასუხისმგებლობისაგან ვერ იქნებიან განთავისუფლებულნი ადგილობრივი საარქივო და სამსახურში დარჩენილი მო-

მუშავენი, უმთავრესად არქივისტები, უმეტესად ზნეობრივად და ზოგიერთ შემთხვევაში ფორმალურადაც. საზოგადოდ კრასნოდარში მე მოეხდით საარქივო საქმესთან დაახლოვებულ პირთა შორის არსებულ მტრულ განწყობილებასა და ინტრიგების ქსელში. ეს ქსელი ნამდვილი პროვინციალურა სიმძაფრისა იყო და მასში თავის გარკვევა არც თუ ისე ადვილი საქმე იყო. საერთოდ კიდევ არქივის მოხელენი არ იყვნენ კმაყოფილნი არქივების კრასნოდარიდან წილებით და ვინაიდან ცენტრის წინაშე უკვე აღძრული იყო საკითხი ჩვენი არქივების მოსკოვში გადატანის შესახებ, ამიტომ რამოდენიმე თვით კიდევ დაგვიანებას შეიძლება ყოველს შემთხვევაში საქმის განხორციელება თვალსაჩინოდ გაგრთულვინა.

კრასნოდარში მუშაობის ვათავეების შემდეგ მე სამოველ სადგ. კავკასიაში და ქ. კრაპოტკინში (ყოფ. რომანოვსკი). აქ უნდა ყოფილიყო მოთავსებული ტფ. საგუბერნიო მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივი—სულ 61 ადგილი. მათ შორის 4 ყუთი ძველი ქართული სიგელ გუჯრებით აღმოს. საქართველოს მონასტრებისა დაწყებული მე-11 საუკუნიდან. ჩამოსვლისთანავე იმავე საათში შევუდგე მუშაობას. ორი დღის განმავლობაში მიუხედავად ყოველგვარ ენით გამოუთქმელ ძიებათა და ცდის, აღმასკოპის და პოლიტ. მართველობის ორგანიზაციების დახმარებით, სრულებით ვერაფერს გავხდი. ყველას უკვირდა მხოლოდ, რომ ასეთი ძიებების საბუთებისათვის აქამდის არავის მოეკითხა. შემოვიარე ეტლით ქ. კრაპოტკინის ახლო მახლო 10 ვერსის რადიუსზე სტანიცები, მაგრამ ვერაფერს გავხდი. მე უკვე გარდაწყვიტული მქონდა სადგ. კავკასიიდან წასვლა, რომ შემთხვევით ახლად გაჩენილ თანამგრძნობთა დახმარებით წავაწყდი კვალს, სამწუხაროდ კვალს გუჯრების საბოლოოდ დაღუპვისას. ბევრი დაკითხვის და გამოძიების შემდეგ გამოირკვა, რომ გუჯრები სხვა ტფილისიდან მოტანილ საარქივო მასალასთან ერთად თავდაპირველად 1915 წ. მოთავსებულ იქნა ქ. კრაპოტკინში (ყოფ. რომანოვსკი) მოქ. პაპოვის სახლში. ტფილისიდან ის ღებულობდა სახლის ქირას. დრო გამოშვებით მას აკითხავდა სპეციალურად მიჩენილი მოშელე. რევოლუციის შემდეგ მოხელე გაიქცა, სახლის ქირასაც არავინ იძლეოდა. 1919 წ. იანვარში პაპოვი, პასუხისმგებლის თაჟიდან ასაცილებლად, განუცხადა არქივის არსებობა კავკასიის ოტდელის ატამანს გენ. რეპნიკოვს, რომლის ბრძანებით ყველა ყუთები გადატანილ იქნა სტანიცა კავკასიაში (სადგ. კავკასიიდან 8 ვერსზე), ეგრედ წოდებულ ძველს ციხეში მდებარე ერთ ერთ შენობაში იქ დასაცავად. 1919 წ. თებერვალში (დაახლოვებით 12-ში) სტანიცა კავკასია აიღო წითელმა ჯარმა. ციხის შენობაში დაბინავდნენ სტანიცაზე გამვლელი ჯარები, არქივები გადმოურთო იქმნენ და

ჩაყრილ ციხის გარეშემო ზეოფ ფართო თხრილისაგან დარჩენილ ჩაღრმავებულ ადგილებში. ქარი იყო, სიგელ გუჯრების ნაგლეჯები ქარს შიშქონდა და ჯარისკაცები მცხოვრებლებსაც ნებას არ აძლევდნენ ქაღალდების აკრეფისას — მაშინ მე სტანციაში ამ ამბის მნახველებმა ასე განიხილა და დაიღუპა უდიდესი განძეულობა. ორიოდ ნაგლეჯი ამ ორმოებიდან მოტყუებით წამოიღო მოქაბრამ ევანგულოვმა, რომელმაც ეს ნაგლეჯები შეინახა და ეხლა გადმოძკა. კებნი მიმყავდა ერთომ მოსაძოვბლოდ და ისე ჯარისკაცების დაუნახვილოდ ავკრიფე რამოდენიმე ნაფლეთიო*, სთქვა მან. ერთი ამ გვარი ნაფლეთი არის ბელის დაღება ნაგლეჯი დავით აღმაშენებლის ანდერძისა, რომლის სიგრძე 2 მეტრი იყო. ასეთივე ნაფლეთია ევანგულოვის მიერ გადარჩენილ 3ე-11 საღკუნის გიორგი მეფის 1¹/₂ მეტრიან სიგელობიგან. გული მიცდებოდა, როდესაც ამ ნაფლეთებს ვეყურებდი, ნაშთს 3.000 ძვირფას სიგელ-გუჯრისას. თუქცა არაფრის აღმოჩენის იმედი არ იყო, მაგრამ მაინც ეყდილობდი რისაზე გახდომას. არ დამიხოვავს არავითარი ხეშუალება, რომ რაზე აღბოძრინა. მისკლა-მოსვლა ქარ-ბუქში და თოვლში დაუხარებლოვ, სტანცია კავკასიაში აღმასკომს განცხადებანი გამოვაკრევინე მოწოდებით, რომ თუ ვისმე ასეთი ნაგლეჯები ქონდა, წამოვდგინა, ჯილდოდ ფულს ეპირდებოდი, მიჩინგი — ყრება იყო, გამოვედი, ვიღაპარავე, აგენტად გუჯრების ნაგლეჯების შესაყრებად სტანციაში კიდევ ევანგულოვი დავსვი. მაგრამ მოუხედავად მიღებულ ზომებისა, შესაძლებელი შეიქნა მხოლოდ 2 მთელი ტყავის სიგელის აღმოჩენა (ერთი მათგანი ქ. კრაპოტკინში) და აგრეთვე რამოდენიმე ნაქერის და ნაგლეჯისა.

ამ ძვირფას გუჯრების დაღუპვა არის უპირაველეს ყოვლისა სვენი ბრალი. სამწუხაროდ თავის დროზე (1918 — 19 წლებში) პასუხისმგებელ პირთა შორის არავინ აღმოჩნდა, თანამდებ. და ზღვომარეობის მქონე, არც როქელიმე საზოგადო თუ სამეცნიერო დაწესებულება, რომ დროულად ვისიც ჯერ იყო ამ საკითხზე ყურადღება მიეპყრო*. 1920 წ. სხვათა შორის ამ მიზნით რუსეთში გაგზავნილი იყო პ. ინვაროვცა, რომელმაც დაყო მოსკოვში რამოდენიმე თვე, საქართველოში საბჭოთა წესწყობილობის დამკვიდრებამდე, მაგრამ ჩრდილ. კავკასიაში არც იქით მგზავრობისას, არც შემდეგ არ შეუვლია. თუქცა, ამ დროს გუჯრების კოლექცია სტ. კავკასიაში განადგურებული იყო, მაგრამ ოჯახებში

* ამ სტრიქონების დამწერი ოფიციალურად ცდილობდა ორგზის 1918 და 1919 წ. ამ საკითხზე ვისიც ჯერ იყო მათი ყურადღების მიპყრობას, მაგრამ მან უშედეგოლობას კერძო მოქალაქისას, არ გამაგრებულს სამსახურის მდგომარეობით ანდა რომელიმე სამეცნიერო ორგანიზაციაზე დაყრდნობით, რასაც ირველია, არ შეიძლებოდა შემდეგი მოყოლოდა.

კიდევ მოიპოვებოდა ბლომად გაბნეული საბუთები. ეს საბუთები კიდევ ბლომად ყოფილა უკანასკნელ (1922 წ.) გაზაფხულამდის და ზაფხულამდისაც მაგრამ შეძევ, რასაკვირველია, ესეც დაიღუპა. სამწუხაროდ საბჭოთა წესწყობილობის დროსაც არ მოხერხდა თავის დროზე ჩრდილ. კიევასიაში არქივების და გუჯრებას მოსაკითხავად ვინმეს გაგზავნა, ზემო ჩასვლა კი 1923 წ. იანვარში მეტის მეტად დაგვიანებული აღმოჩნდა.

გუჯრებათა ერთად დაიღუპა ტფ. გუბ. მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივი. რომელენიმე პლანშეტის ნაშთი, სუფთა ფიქარა, იმ არქივიდან მ. ვნახტ სტან. კიევასკიას აღმასკოვის საწყობში.

ქ. კაპოტყინიდან მე გავემგზავრე ქ. სტავროპოლში, სადაც ვატანილი იყო სამხედრო-საისტორიო მუზეუმის (ყოფ. დიდების ტაძრის) კოლექციები. ჩასვლისთანავე მე შევეუდექი საქმიანობას. კოლექციები მოთავსებული იყო პავეს სახელობის ქალაქის მუზეუმში და საკმაოდ დაცული. გუბერნიის აღმასკომთან საჭირო დასტურის პილების შემდეგ, რაც უდავოდ არ მომხდარა, მე მუზეუმის თანამშრომელთა და კერძოდ დაქირავებულ ადგილობრივ ინტელიგენტების დახმარებით შევეუდექი სიით ნივთების და სტრატეგიის ჩაღებებს ყუთებში, რომლებსაც ამზადებდა სპეციალურად ამისთვის დაქირავებული დურგანთა არტელი. 12 კაცისაგან შემდგარი. ა. დღის დღე და ღამ მუშაობას შემდეგ ყველაფერი მზად იყო. სამხედრო-საისტორიო მუზეუმის ძვირფასი ნივთები (ოქრო-ვერცხლის) უმთავრესად წაღებული აღმოჩნდა რუსეთის სამუზეუმო სამმართველოს განკარგულებით მოსკოვში სახელმწიფო საკანძურში (госхран) მოსათავსებლად. ეს ნივთები გადაეცა 1921 წ. იანვარში სტავროპოლის საგუბერნიო ფინანსურ განყოფილებას შესანახად, ხოლო იქიდან კი შემდეგ გადაგზავნილ იქმნა მოსკოვში სახელ. საგანძურში. სია ამ ნივთებისა გავუგზავნე საქართ. წარმომადგენელს ადგილობრივ საქმეთათვის დამ. ჯგუზიას მოსკოვში.

სტავროპოლშივე აღმოჩნდა ქუთაისის სამიჯნო ოლქის პლანშეტები და მოულოდნელად ქუთაისის გუბ. მოპრიგებელ მოსამართლეთა არქივები, რომელიც მოთავსებული იყო სტავროპ. საგუბერნიო სასამართლოს შენობაში. არქივი დაზიანებული აღმოჩნდა, კერძოდ ის ყუთები, რომელშიაც დაცული იყო საგნობრივი დამამტკიცებელი ნივთები — вещественные доказательства, დაცარიელებული იყო. როგორც გამოიკვეთა, ყუთები დაცარიელებია და ნივთები — მათ შორის იყო ოქრო-ვერცხლის ნივთები, ძვირფასი იარაღი და სხვა — მიუთვინებია არტურ პეტ. ბერნარდს, რომელიც საბჭოთა წესწყობილობის საბოლოოდ დამყარებისას სტავროპოლში 1920 წ. მარტში დანიშნული იყო საგუბერნიის იუსტიციის განყოფილების გამგედ. როგორც მოხელეთ დაეთ-

ხვიდან გამოირკვა, ბერნარდი მთელს ლამეებს ატარებდა ქვედა სართულში. სადაც ქუთაისის არქივი იყო მოთავსებული, ყუთებს ნახვრეტებს უკეთებდა, რომ ნივთების მქონ ყუთებისათვის მიეგნო (ასეთი ნახვრეტი ყველა ყუთს ჰქონდა) და შეიძღვ ნივთებს გზადებოდა. ბერნარდი უკვე დიდი ხანია სტავროპოლში არ არის. მისი წინააღმდეგ ზომების მიღება სტავროპოლში ჩეთვის ამ მიზეზის გამო შეუძლებელი აღმოჩნდა.

როგორც სამუშეოდო კოლექციები, ისე საარქივო მასალა ნ თებერვალს უკვე ჩაწყობილი იყო ნ ვაგონსა და ერთს პლატფორმაზე. რომელიც სპეციალურად რკინით გადახურულ იქნა დ დიდ სურათების და ჩარჩოების მოსათავსებლად და ვაგონების გამყარების თანხლებით (ესენი იყვნენ სტავროპოლის პუზეუმის თანამშრომელნი ხადარინი და ვ. პრავე) ყველაფერი გამოგზავნილ იქნა რკინის გზის მთავარ ხაზის მიმართულებით. სიღ. კავკასიიდან ვაგონები გამყარდა თანხლებით გამოუშვი ტფილისისკენ, მე კი ეტლით გავემგზავრე სტანცაში (8 ვერსზე სადგურიდან), რათა გამეგო გუჯრების ნაგლეჯების შემკრებ აგენტად ჩემ მიერ დატოვებულ ევანგულოვის მუშაობის შედეგი. სამწუხაროდ, ევანგულოვს ვერაფერი შეეკრიბა. მე კვლავ დავტოვე ის აგენტად ამ საქმეში. მივეცი დირექტივები და შეიძღვ გავემგზავრე პიატიგორსკს.

პიატიგორსკში ჩემი გამგზავრების მიზეზი იყო ის გარემოება, რომ რადგან თერგის ოლქ-ს საარქივო ბიურო იქ იმყოფებოდა, ამიტომ მე წინდაწინვე დებეშით შევეკითხე ჯერ კიდევ კრასნოდარსიდან ბიუროს გაგზავს ქუთაისის გზებ. მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივის ბედის შესახებ. ეს არქივი თავის დროზე გატანილი იყო 18 ყუთში 100¹/₂ ფუთი სიმძიმისა. ბიუროს ვამგე ვსეფ. აპუბტინი პირველს დებეშაზე მიპასუხებდა, რომ საქმეები საქართ. კომპარტიის ცეკას მოთხოვნილებით ტფილისშია გაგზავნილიო, მეორე დებეშაზე-კი მიპასუხა, რომ ქართული ქალაქდები კომპარტიის კომიტეტის ბინაზე ინახებაო. თუმცა დებეშაიდან არ სჩანდა, რომელი ქალაქდები იყო იქ ნაგულისხმევი, მაგრამ ვინაიდან არქივის ბედის გარკვევა საერთოდ საარქივო ბიუროს დახმარებით უფრო ადვილი იყო, ამიტომ მე მაინც გარდავწყვიტე პიატიგორსკს წასვლა.

პიატიგორსკში მართლაც აღმოჩნდა გუბერნიის პარტკომის ბინის სხვენზე ყუთში ჩაყრილი დაზავლ. საქართველოს მონასტრების გუჯრების ერთი ნაწილი. ეს გუჯრები გატანილი იყო ქუთაისიდან მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივთან ერთად ქ. გეორგიევსკში. 1922 წ. სექტემბერში ეს არქივი განადგურდა და გუბ. საარქივო ბიუროს ვამგე ვს. აპუბტინს ეს გუჯრები ენაბა ერთი დუქნის იატაკზე დაყრილი (ამ დუქანში ყოფილა მოთავსებული ქუთაისის არქივი), შეფ-

კრიბა ის და წამოეღო პიატიგორსკში, სადაც საგზაოებიან პარტკომისათვის. ნაწილი გუჯრებისა მათ შორის ყველა ტყავის გუჯრები არ აღმოჩნდა. შეიძლება ის გატაცებული იყოს კერძო პირთა მიერ.

ფორმალურ მხარეების შესრულებით მე ჩავიბარე საბუთები და იმავე დღეს აპუბტინის თანხლებით გავეშვით ქ. გეორგიევსკს, ქუთაისის დანარჩენ არქივის ბედის საბოლოოდ გაქმნისკენ, თუმცა უკვე ცხადი იყო ამ არქივის მთლიანად დაღუპვის ფაქტი. სადგურზე მოხდა სამწუხარო ფაქტი. ადგილობრივ პოლიტ. მარჩეულობის განკარგულებით მე დამაპატიმრეს და წამიყვანეს სამმართველოში, სადაც ბევრთი დაკითხვის შემდეგ მართალია განთავისუფლებულ ვიქმენი. მაგრამ ამ გარემოებამ რამოდენადმე გამძიმებდა მარშრუტის შესრულება.

ქ. გეორგიევსკში მე ადგილობრივ დავრწმუნდი ქუთაისის მიწათმოქმედების სამმართველოს არქივს მთლიანად დაღუპვაში. ეს არქივი გეორგიევსკში პირველად მოუთმესებიათ ნოვიკოვის სახლში, ხოლო შემდეგ, როდესაც ნოვიკოვის სახლი საბავშვო თავშესაფარად გადაუქცევიათ, არქივი გადაიტანიათ ვინმე ბელოვის მალაზიაში. ნოვიკოვის სახლის სხენზე მე ვნახე ქუთაისის არქივის ქაღალდების ნაკლევები. ბელოვის მალაზია გახდა საძარცვად ამ არქივისა. მალაზიის ქვევით სარდაფი იყო. ამ სარდაფში 1922 წ. სიმბოლოების უროს ზაფხულს და მის მიწურულს მოთავსებული იყვნენ უბინაოდ მოხეტიალე პირნი (ბასიაკები). ბასიაკებმა გაარუიეს სარდაფის კარი და იქიდან ეზიდებოდნენ ქაღალდებს. ქაღალდები იყიდებოდა ბაზარში ყველას თვალწინ. ამ მალაზიის იატაკზე მოუღწრო ხსენებულმა აპუბტინმა დასაუ. საქართველოს გუჯრებს, რომლებიც გამოსახვევ ქაღალდად არ ეარგოდნენ და ამიტომ როგორც საუტილიზაციოდ გამოუსადეგარი ქაღალდები იატაკზე ეყარნენ. ამგვარად გადარჩნენ ისინი საბოლოოდ დაღუპვის.

ქ. გეორგიევსკიდან მე გავეშვით ქ. კავკას, სადაც წინასწარ შევკრიბე ცნობების მიხედვით, იყო მოთავსებული ბათუმის არქივი, რომლის გატანა პირველად განზრახული იყო სტანიცა ლაპინსკაიაში. სტანიცა ლაპინსკაიაში კრასნოდარის არხბუროს ცნობებით არავითარი არქივი არ იყო და ამიტომ იქ წაველას აზრი ეყარებოდა. კავკასში ჩასვლისას 9 თებერვალს მე ვინახული ადგილობრივი საარქივო სამმართველოს გაზეთი მოქ. ძაგუროვი და ჩავიბარე მისგან ბათუმის არქივი. ეს არქივი აღმოჩნდა ბათუმის მომრიგებულ მოსამართლეთა და ნაწილობრივ უკვე დაშლილი იყო. მე შევკრიბე დაშლილი ნაწილები, ჩავაწყობინე ყუთებში და გამოვევზავნე ტფილისაკენ.

ამის შემდეგ მე გამოვევზავნე ტფილისისაკენ.

22 თებერვლისათვის ყველა გამოგზავნილი საარქივო და სამუზეუმო კოლექციები უკვე ტფილისში ჩამოტანილი იყო.

ტფილისში საარქივო მასალები წაიბარა ცენტრარქივმა, ხოლო სამუზეუმო კოლექციებიდან კი განათლ. ს.ხ. კომისიარის მიერ დანიშნულ სპეციალურ კომისიის მიერ გამოყოფილ იქნა საქართველოს ხისტორიო და საეთნოგრაფიო მუზეუმისათვის გამოსადეგი ნივთები, რომელნიც გადაეცა მუზეუმს, სამხატვრო ღირებულობის სურათები წაიბარა ეროვნულ სამხატვრო გალერეებ, დანარჩენი კიდევ მოთავსებული იქნა ცენტრარქივში.

ჩრდილ. კავკასიიდან საარქივო და სამუზეუმო კოლექციების რეევაკუაციის საქმეთა გამო. განათლების სა.ხალხო კომისარიატის რწმუნებული ს. კაკაბაძე.
